SŁOWA, KTÓRE WĘDROWAŁY

Węgierskie ślady w gwarze orawskiej

Gwara orawska zachowała ślady wielowiekowych kontaktów ludzi i języków. Orawa należała do Korony Węgierskiej do końca I wojny światowej; język węgierski oddziaływał przez administrację, szkolnictwo, handel i migracje zarobkowe. Nie oznacza to jednak, że każde słowo o węgierskim tle trafiło tu bezpośrednio. Bardzo często ważnym ogniwem był język słowacki.

NIE TYLKO: SKĄD? TAKŻE: KTÓRĘDY?

WĘGIERSKI → ORAWA

WĘGIERSKI → SŁOWACKI → ORAWA

WĘGIERSKI → ? → ORAWA

Niepewność nie jest błędem. Czasem materiał językowy nie pozwala rozstrzygnąć drogi jednoznacznie.

◉ UCHO DIALEKTOLOGA

Jedno słowo może być małą mapą kontaktów.

Brzmienie, końcówka, znaczenie i zasięg geograficzny są dla językoznawcy wskazówkami - ale każda z nich wymaga ostrożnej interpretacji.

JAK DIALEKTOLOG TROPI DROGĘ SŁOWA?

Cztery rodzaje śladów w formie, znaczeniu i geografii

1. BRZMIENIE

Samogłoska albo spółgłoska może wskazać język przekazujący. Przykład: oraw. filer nie ma słowackiej realizacji typu filier / filír, co wspiera możliwość bezpośredniego przejęcia z węgierskiego.

2. BUDOWA WYRAZU

Końcówka bywa bardziej wymowna niż podobieństwo całego słowa. Słowackie -ík w gombík, -ka w ceruzka i -aj w šuhaj są śladami adaptacji na gruncie słowackim.

3. ZNACZENIE

Czasem rozstrzyga semantyka. Oraw. ceduła znaczy „banknot”; takie znaczenie jest poświadczone w słowackim, a nie w źródłach węgierskich.

4. GEOGRAFIA - Z OSTROŻNOŚCIĄ

Więcej takich wyrazów notowano bliżej granicy słowackiej, ale sama lokalizacja nie dowodzi pośrednictwa. Dzisiejszy zasięg nie musi odpowiadać zasięgowi sprzed stu lat.

WAŻNE

W przypadku większości analizowanych wyrazów nie da się z pełną pewnością rozstrzygnąć, czy trafiły na Orawę bezpośrednio z węgierskiego, czy przez słowacki.

10 SŁÓW - 10 HISTORII

Część I: kiedy końcówka, znaczenie i dźwięk pokazują drogę

01 GOMBIK

guzik

W polskich gwarach jest to zapożyczenie przez słowacki. Słowackie gombík powstało od gomb z użyciem przyrostka -ík; sama podstawa gomb jest węgierska.

węg. gomb → słc. gombík → oraw. gombik

02 CERUZKA

ołówek

Forma orawska odpowiada słowackiej ceruzka. Przyrostek -ka dołączono na gruncie słowackim do węg. ceruza. Dalsza historia wyrazu prowadzi przez łacinę do greki.

węg. ceruza → słc. ceruzka → oraw. ceruzka

03 HÁŁDOMAS

poczęstunek po pracy lub transakcji

Ostatecznym źródłem jest węg. áldomás. Orawska postać wskazuje jednak na słowackie oldomáš: zmiana o przed ł/l i protetyczne h- tłumaczą formę hálđomas.

węg. áldomás → słc. oldomáš → oraw. hálđomas

04 CEDUŁA

banknot; pieniądz papierowy

Tu rozstrzyga znaczenie. W słowackim ceduľa znaczyło m.in. „banknot”, podczas gdy węgierskie cédula oznaczało kartkę lub krótką notatkę.

węg. cédula → słc. ceduľa („banknot”) → oraw. ceduła

05 SIUHAJ

dorodny chłopak; młodzieniec

Słowackie šuhaj pochodzi od węg. suhanc „młodzieniec”. Zastąpienie końcówki -(V)nc przez -aj jest ważnym sygnałem adaptacji w środowisku dwujęzycznym.

węg. suhanc → słc. šuhaj → oraw. siuhaj

10 SŁÓW - 10 HISTORII

Część II: czasem droga jest prosta, czasem pozostaje otwarta

06 GALIBA

dokuczliwe, dokazujące dziecko

Węgierskie galiba oznaczało m.in. zawadiactwo, tarapaty i niegrzeczne zachowanie. Słowacki zachował znaczenia „kłopot, przykrość”, a na Orawie zaszło przesunięcie: od zjawiska do osoby będącej jego przyczyną.

węgierskie tło → możliwe słowackie pośrednictwo → oraw. galiba

07 FILER

dawna moneta; 0,5 grajcara

Postać orawska mogła zostać przejęta bezpośrednio z węg. fillér. Brak słowackiego typu filier / filír w formie orawskiej jest argumentem fonetycznym za takim scenariuszem.

węg. fillér → oraw. filer

08 HAJDUK

sługa dworski, żołnierz, nadzorca; także rezolutny

Źródłem jest węg. hajdú / hajdúk. Historia znaczeń prowadzi od poganiacza bydła i żołnierza do sługi dworskiego i funkcji porządkowych.

węg. hajdú / hajdúk → oraw. hajduk

09 DEREŚ

koń maści mieszanej; dawniej także ława do chłosty

Dla maści konia postać orawska jest prawdopodobnie przejęciem formy ogólnopolskiej, choć wpływu bezpośrednio węgierskiego nie da się wykluczyć. Drugie znaczenie mogło szerzyć się jako termin sądowy Korony Węgierskiej.

węg. deres → polski / słowacki? → oraw. dereś

10 CIARDAŚ

czardasz; taniec

Źródłem jest węg. csárdás. Na Orawę wyraz mógł trafić przez słowacki, przez polszczyznę ogólną albo wraz z doświadczeniem sezonowych wyjazdów do Królestwa Węgierskiego. Fonetyka nie rozstrzyga.

węg. csárdás → ? słowacki / polski / kontakt bezpośredni → oraw. ciardaś

FORMA PAMIĘTA DROGĘ

Cztery małe przykłady analizy językoznawczej

GOMBIK

gomb → gombík → gombik

Słowackie -ík jest przyrostkiem zdrobniającym. To właśnie ta końcówka pokazuje, że do gwary orawskiej trafiła forma już przetworzona na gruncie słowackim.

CERUZKA

ceruza → ceruzka → ceruzka

Także tutaj decyduje budowa słowa: -ka została dołączona w słowackim. Sama podobna postać węgierska nie wystarcza, by nazwać wyraz bezpośrednim hungaryzmem.

HÁŁDOMAS

oldomáš → *áldamas → hálđomas

Orawska alternacja o : á przed ł/l oraz pojawienie się h- przed nagłosowym á tworzą ciąg zmian, który wskazuje na słowackie oldomáš jako formę przekazującą.

SIUHAJ

suhanc → šuhaj → siuhaj

Zamiana węgierskiej końcówki -(V)nc na słowackie -aj nie jest przypadkowa. Autor interpretuje ją jako sygnał adaptacji słowa w otoczeniu dwujęzycznym.

◉ UCHO DIALEKTOLOGA

Najbardziej efektowna etymologia nie zawsze jest najlepsza. Liczy się taki scenariusz, który potrafi wyjaśnić konkretną postać słowa w gwarze orawskiej.

WĘGIERSKIE TŁO NIE ZAWSZE OZNACZA WĘGIERSKIE ŹRÓDŁO

Etymologia ma więcej niż jedną warstwę

Badanie drogi słowa trzeba odróżnić od szukania jego najdawniejszego źródła. Wyraz może trafić na Orawę przez węgierski, choć sam w języku węgierskim był wcześniej zapożyczony z innego języka.

FILER

baw.-austr. virer → węg. fillér → oraw. filer

Dla Orawy najważniejsza jest droga przez węgierski; wcześniejsze niemieckie pochodzenie nie zmienia kierunku bezpośredniego przekazu do gwary.

SIOGOR

baw.-austr. schwogher → węg. sógor → oraw. siogor

Węgierskie sógor oznaczało „szwagier”, a także „przyjaciel, koleżka”. Orawskie znaczenie jest ekspresywne: „człowiek złośliwy”. Autor wyklucza bezpośrednie przejęcie z niemieckiego na podstawie fonetyki.

CIARDAŚ

perskie / osmańskie tło → węg. csárda / csárdás → Orawa

Dla historii orawskiego słowa kluczowe jest jednak węgierskie csárdás. Dalsza etymologia pokazuje, że słowa mogą mieć kilka kolejnych etapów wędrówki.

JĘZYK POŚREDNICZĄCY

To nie „posłaniec” przenoszący gotowy wyraz. Każde zapożyczenie jest osobnym procesem: słowo najpierw staje się częścią języka B, a dopiero później może zostać przejęte z B do C.

ORAWA NA MAPIE GWAR

Co jest wspólne, a co wyjątkowo lokalne?

Zdecydowana większość analizowanego słownictwa ma odpowiedniki również w innych gwarach górskiej Małopolski - przede wszystkim na Spiszu i Podhalu, ale także na Żywiecczyźnie, Sądecczyźnie i w Cieszyńskiem. Najsilniejsze wpływy węgierskie autor wiąże ze Spiszem, Orawą i Podhalem.

WYRAZY NOTOWANE - WEDŁUG STANU BADAŃ - TYLKO NA ORAWIE

burbunda	**ceduła**	**ceruzka**
chabarka	**ciawa**	**fiják**
galiba	**gomboce**	**homák**
meru	**pałacynka**	**papłán**
siogor	**ziwań**	

Autor zaznacza, że ten stan wymaga dalszej weryfikacji w oparciu o kolejne źródła gwarowe.

MAPA JEST WSKAZÓWKĄ, NIE DOWODEM

Większa liczba wyrazów bliżej granicy ze Słowacją może wzmacniać argument o pośrednictwie słowackim, ale nie może go zastępować. Część słownictwa jest dziś znana głównie najstarszemu pokoleniu, dlatego współczesne rozmieszczenie nie odtwarza dokładnie dawnego zasięgu.

DLA MAPY GŁOSÓW

Przy haśle warto pokazać nie tylko „skąd pochodzi”, lecz także: gdzie było notowane, czy jego droga jest pewna i jaki szczegół formy pozwala ją odtworzyć.

◉ UCHO DIALEKTOLOGA

Jak czytać słowa, które wędrowały?

1

NIE KAŻDE SŁOWO PRZYSZŁO TĄ SAMĄ DROGĄ

Bezpośredni kontakt z węgierskim i pośrednictwo słowackie funkcjonowały obok siebie.

2

PODOBIEŃSTWO TO ZA MAŁO

Dwa podobne wyrazy nie dowodzą jeszcze bezpośredniego zapożyczenia. Trzeba wyjaśnić fonetykę i budowę formy orawskiej.

3

KOŃCÓWKA MOŻE BYĆ WAŻNIEJSZA NIŻ RDZEŃ

-ík, -ka czy -aj potrafią wskazać etap słowackiej adaptacji.

4

ZNACZENIE TAKŻE WĘDRUJE

Galiba na Orawie stała się określeniem osoby; dereś zachował dwa różne historyczne znaczenia.

5

NIEPEWNOŚĆ JEST CZĘŚCIĄ WIEDZY

Jeżeli materiał nie pozwala rozstrzygnąć między dwiema drogami, rzetelny opis powinien to powiedzieć wprost.

6

SŁOWO JEST ŚLADEM HISTORII KONTAKTÓW

Administracja, szkoła, handel, migracje i sąsiedztwo zostawiły ślady w leksyce - ale każdy ślad trzeba czytać osobno.

SŁUCHAJ SŁOWA. ZOBACZ JEGO DROGĘ.

Opracowanie edukacyjne wyłącznie na podstawie: Michał Németh, „Zapożyczenia węgierskie w gwarze orawskiej i drogi ich przenikania”, Kraków 2008. Znaczenia i analizy przedstawiono w skróconej formie popularyzatorskiej, zachowując rozróżnienia i zastrzeżenia autora.